

Владан
Ђорђевић

ЖИВОТ
ДЕЛО
ВРЕМЕ

Српска академија наука и уметности

1844
1930

ГОДИНА
ВЛАДАНА
ЂОРЂЕВИЋА

1844
1930

ГОДИНА
ВЛАДАНА
ЂОРЂЕВИЋА

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

ВЛАДАН ЂОРЂЕВИЋ: ЖИВОТ, ДЕЛО, ВРЕМЕ

Издаје

Српска академија наука и уметности
Кнеза Михаила 35, Београд

За издавача

академик Владимир С. Косић

Главни уредник

академик Марко Анђелковић

Уредник

академик Радоје Чоловић

Дизајн корица

Драјана Лацмановић-Лекић

Лектура

Весна Шубић

Коректура

Снежана Крсчић-Букарица
Рајка Павловић

Припрема за штампу

Досије студио, Београд

Штампа

Службени гласник, Београд

Тираж: 600 примерака

ISBN 978-86-7025-860-0

© Српска академија наука и уметности, 2020.

Издавање ове монографије потпомогнуто је средствима Секретаријата за културу
Града Београда и Дунав осигурања.

ВЛАДАН ЂОРЂЕВИЋ
ЖИВОТ, ДЕЛО, ВРЕМЕ

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

САДРЖАЈ

7 | Реч уредника

ВЛАДАН ЂОРЂЕВИЋ: ЖИВОТ И ДЕЛО

13 | Радоје Чоловић, Владимир Кањух, *Академик Владан Ђорђевић: животи, дело, време (1844–1930)*

ВЛАДАН ЂОРЂЕВИЋ: МЕДИЦИНА

57 | Радоје Чоловић, *Владан Ђорђевић у хирурџији*

73 | Радоје Чоловић, *Владан Ђорђевић и српски војни саниџије*

87 | Снежана Вељковић, Радоје Чоловић, *Владан Ђорђевић на челу Саниџијској одељења Министарства унутрашњих дела*

109 | Радоје Чоловић, *Владан Ђорђевић – оснивач Српској лекарској друштва, Српској друштва Црвеној крсти и Првој београдској друштва за ђимнастику и борење*

ВЛАДАН ЂОРЂЕВИЋ: ИСТОРИОГРАФИЈА

141 | Мира Радојевић, *Полиџички лик и делатности Владана Ђорђевића*

ВЛАДАН ЂОРЂЕВИЋ: КЊИЖЕВНОСТ

185 | Љиљана Костић, *Књижевно дело Владана Ђорђевића*

249 | Литература

255 | Напомене

275 | Скраћенице

ИЗ АРХИВА СРПСКЕ АКАДЕМИЈЕ НАУКА И УМЕТНОСТИ

279 | Мирослав Јовановић, *Из џрађе Архива САНУ о Владану Ђорђевићу*

ВЛАДАН ЂОРЂЕВИЋ: БИБЛИОГРАФИЈА

303 | Гордана Лазаревић, *Изабрана библиоџрафија радова академика Владана Ђорђевића*

РЕЧ УРЕДНИКА

Владан Ђорђевић је једна од најистакнутијих личности Србије друге половине 19. и почетка 20. века, када се српски народ налазио у једном од најтежих времена у својој историји.

После пропасти Првог српског устанка и још једног неуспелог покушаја да се силом оружја ослободи из вишевековног ропства под османском влашћу, српске вође на челу са Милошем Обреновићем схватиле су да се из канџи умирућег царства Србија може ослободити само мудрошћу, стрпљењем и лукавством.

Међународне околности за Србију биле су неповољне. Због вишевековне ирационалне русофобије, која у пуној мери траје и данас, западне силе су подржавале Османско царство, са главним циљем да се Русији онемогући излаз на топла мора. Срби, које су оне доживљавале као Мале Русе, били су остављени на милост и немилост „болесника на Босфору“. С друге стране, Русија, у коју су Срби гледали са надом, после Кримског рата и тешких услова мира које су јој наметнуле Енглеска и Француска, била је и сама у тешком положају. Аустрија, односно Аустроугарска и Немачка, виделе су Балкан и српске земље као пут за продор на исток. У тој комбинацији интереса великих сила, Јован Ристић и кнез Милан Обреновић су најмање зло видели у аустроугарским претензијама на Балкану, јер је у њима Србија имала какве-такве изгледе на стицање самосталности, макар и на веома суженом простору. То је био разлог што су се у име Србије одрекли права на самостално вођење спољне политике, што је резултирало изненађујућом подршком Аустроугарске Србији да на Берлинском конгресу стекне независност.

Стање у земљи било је крајње тешко. Ратарство, а нарочито сточарство, биле су главне привредне гране. Извоз стоке у Аустрију, односно Аустроугарску, био је основни извор спољнотрговинских прихода. Више од 95% становништва живело је на селу у врло лошим хигијенским приликама. Животни век је био кратак а смртност деце, посебно у првој години, била је огромна. Заразне и венеричне болести, туберкулоза и паразитарне болести биле су веома распрострањене.

Због малог броја лекара и, у то доба велике беспомоћности медицине уопште, здравствена служба је била мала нада за оболеле. Зато није чудо што је народ најчешће спас тражио прво код народних лекара и врачара. Постојала је и стална опасност од уношења куге, колере и великих богиња из Турске, од којих су карантини били једина

заштита. Комуникације су биле у јадном стању и до изградње железничке пруге до Ниша 1884. године, мезулански превоз био је основни вид транспорта људи.

И у таквим околностима, посебно у другој половини 19. века, појавила се интелегенција, коју су чинили млади људи, који су након школовања у гимназијама и на Лицеју, односно Великој школи, путем непристрасног избора, као државни питомци слати на европске универзитете, са којих су се враћали у домовину, у којој су сањали обнову независности и просперитет.

У таквим околностима у Србији појавио се и др Владан Ђорђевић, човек великих личних способности и готово невероватне радне енергије, жељан да се, по својим најбољим убеђењима, до крајњих граница, на начин како је мислио да је најбољи, жртвује за напредак земље и народа. У тим тешким и често немирним и смутним временима био је прави горостас у нашој историји, чије ће заслуге и доприноси тешко икада бити потпуно сагледани и потврђени.

Владан Ђорђевић је био један од свега неколико Срба пореклом из Србије који су пре 1870. године завршили студије медицине, први школовани хирург у Србији и први Србин лекар, аутор неколико научних радова из хирургије, чија је вредност осведочена објављивањем у водећем хируршком часопису тог времена и бројним цитирањима у литератури. Са успехом је први извео око две стотине операција у Србији, написао је и превео неколико дела из медицине, посебно из хирургије, извршио реформу српског војног санитета, написао прве уџбенике из војне медицине, и у вазалној кнежевини Османског царства основао другу у Европи катедру војне хигијене. На челу Санитетског одељења Министарства унутрашњих дела створио је модерно санитетско законодавство и путем *Народної здравља*, започео промоцију хигијене као нове медицинске науке која је обећавала могућност превенције болести. Основао је Српско лекарско друштво, једно од најстаријих лекарских друштава у Европи, покренуо је и уређивао његов часопис *Српски архив за целокујно лекарство*, основао Српско друштво Црвеног крста, једно од првих петнаест друштава у Европи и Друштво за гимнастику и борење, из којег су израсли, Соколски покрет и „Душан Силни“.

Владан Ђорђевић је био и књижевник који је од ђачких дана и током читавог живота писао приповетке, историјске романе, путописе и преводио са грчког и француског. Основао је и финансирао, а око 25 година и уређивао часопис *Ошацибина*, један од најбољих часописа у Србији тог времена.

Био је и велики друштвени радник, председник Одбора београдске општине, министар у влади, дипломата у Грчкој и Турској, па и у Аустрији, а у тешким временима економске и друштвене кризе и острашћених партијских борби, у којима су партијски и лични интереси често били важнији од државних и националних, био је на челу краљевске владе, покушавајући да проблеме решава на начин који је сматрао најбољим за народ и државу.

Владан Ђорђевић је био велики патриота, што је доказао борећи се у српско-турским ратовима и у српско-бугарском рату. Вођен искључиво интересима народа и државе, објективно је написао *Историју српско-бујарској раиша*, иако је знао да ће на себе навући

гнев најмоћнијих људи Србије. Стар и болестан, у балканским ратовима и у Првом светском рату за Србију се борио дипломатијом, пером и пркосом.

Ова књига је наш покушај да се, колико-толико, у унапред дефинисаном обиму, осветле доприноси Владана Ђорђевића Србији, за коју се борио на начине за које је сматрао да су за њу најбољи и најкориснији. Књига је израз најискренијих и најбољих намера аутора и Српске академије наука и уметности да, колико је било у нашим моћима, укажемо на вишеструке доприносе др Владана Ђорђевића Србији у тешком времену у којем је живео и радио.

Радоје Чоловић

ВЛАДАН ЂОРЂЕВИЋ НА ЧЕЛУ САНИТЕТСКОГ ОДЕЉЕЊА МИНИСТАРСТВА УНУТРАШЊИХ ДЕЛА

Снежана ВЕЉКОВИЋ и Радоје ЧОЛОВИЋ

Током скоро осам година боравка у Аустрији и Немачкој, Владан Ђорђевић је стекао представу о томе како је у тим земљама организована санитарска служба у миру и у рату и како је организована брига о неспособним лицима и сиромашнима, тако да је знао шта би у Србији требало да се уради у тим областима. Неке предлоге најпре је изнео у три *Војно-лекарска њисма* која је 1871. године послао из Беча, затим у својим предавањима и књизи *Да њомоїнемо, браћо, љравој сиройињи нашој* (1871), због које је дошао у сукоб са социјалистом Светозаром Марковићем и, најзад, у књизи *Санитетски њослови у Србији* (1872), у којој је критички говорио о „санитетским одношајима“ у Србији, због које је дошао у сукоб са начелником Санитетског одељења Министарства унутрашњих дела, др Стеваном Милосављевићем Банабаком.

После изненадне смрти (13. фебруара 1879) дотадашњег начелника Санитетског одељења Министарства унутрашњих дела, др Стевана Милосављевића, указом кнеза Милана, др Владан Ђорђевић је 21. априла 1879. године постављен на његово место. Министар унутрашњих дела био је Радивоје Милојковић (1876–1880), „столоначелник“ у Санитетском одељењу био је др Аћим Медовић, а правник Петар Ђелић.

Др Владан Ђорђевић је вероватно изабран јер је показао добре резултате у раду на реформи српског војног санитета,

Књига *Санитетски послови у Србији*

Указ кнеза Милана о постављењу Владана Ђорђевића за начелника Санитетског одељења Министарства унутрашњих дела (Архив Србије, МУД-С, 1879, IV, 79)

добре организационе способности у српско-турским ратовима, нарочито у другом, током кога је све време био начелник Санитета Врховне команде.

Одмах по именовану, почео је да делује у неколико праваца:

1. Из „пијетета према дотадашњим радницима у санитету“ сакупио је све законе и министарске претписе који су се тicali санитетске службе за првих четрдесет година њенога развитка, па се 23. маја 1879. дописом обратио министру Милојковићу у коме је навео да „у нашем досадашњем законодавству, још нема органског закона за санитетску струку“, већ постоје само „поједина највиша решења, законска наређења, закони за уређење појединих грана државног санитета, расписи министарски, којима се ти закони тумаче“, да је „цела та грађа из које би се могла саставити слика законских основа, по којима се данас управља санитетска струка у Србији, растурена у 34 књиге ‘Зборника Закона и уредаба’ који су постепено публиковани за последњих четрдесет година, у многобројним актима, која су затрпана у архивама од четири деценије“, па је предложио да би „стога ваљало прикупити сва досадашња законска наређења, расписе и правила, која се тичу санитетске струке, у једну целину, у којој би ... остала само она наређења и закони, који су и данас у потпуној важности“.¹⁰⁴ Министар је већ сутрадан донео решење којим је предлог одобрио,¹⁰⁵ те је тако настао први том *Санитетској зборника*, од укупно три.¹⁰⁶

То је била збирка важећих закона (из дотадашњих зборника закона, од I до XXXIV) по којима је била уређена санитетска струка у Србији.

2. Ђорђевић је тражио да се „набаве закони који се тичу здравља, а постоје у Аустрији и у Немачком царству, преко заступника Немачке“,¹⁰⁷

3. Свим лекарима у Србији упутио је писмо у коме је тражио њихово мишљење „да ли и какве реформе требају у санитарској струци“ и

4. На основу упитника који је обухватао области: А. О храми; Б. О јавним зградама; В. О болестима у људима; Г. О калемљењу богиња; Д. О судским случајевима; Е. О санитарској полицији, Ж. О здрављу у стоци; З. О минералним водама; И. О стању здравља у суседним државама; Ј. О санитарском особљу, извршио је анализу стања здравља („санитарских одношаја“) у Србији, на основу које је израдио *Први Годишњи извештај о санитарским одношајима у држави*, и поднео га министру унутрашњих дела, а који је у наставцима објавио у часопису *Ошацибина*, а затим и као засебну књигу под насловом *Здравље у Србији 1879. године*.¹⁰⁸

Почетак рада на реформи Санитарске службе

На основу наведеног, Владан Ђорђевић је најпре одлучио да законски регулише горућа питања санитета. Будући да су венеричне болести биле један од највећих здравствених проблема које су се неконтролисано шириле проституцијом, одлучио је да најпре припреми пројект *Закона о регулацији проституције* („зла које, ако се не може сузбити, мора се регулисати“). Предлог је разматрала и дорађивала комисија од најистакнутијих чланова Српског лекарског друштва. Предлог закона је штампан у првој наредној свесци *Српској архиви за целокупно лекарство*,¹⁰⁹ јер се „досадашњи рад не може износити у јавност у званичним новинама због врло деликатних детаља“, а са уверењем да би „било корисно да се свим стручњацима да прилика да дају своје мишљење“. Могуће је да је на тај подухват био подстакнут једном одлуком Народне скупштине из 1871. године којом је тражено „да се предузме све што је нужно да се народ сачува од венеричних зараза и од јавних повреда морала“, па су уз *Реферат о регулацији проституције* наведена и *Правила да се ограничи блуд, да се сиречи умножавање и ширење венеричних болести и да се чува нарасивеност од јавних повреда*.¹¹⁰ Правила која се

Друга књига Санитарској зборника

односе на проблем проституције су прописана у 17 чланова, од којих се само први („да се ставе под полицајни надзор женскиње за које се докаже да блуд проводе као занат“) и седми („да обавезно једном недељно подлежу лекарском прегледу ... и при прегледу добију материчну штрцаљицу“). Сви остали чланови представљали су друштвени став тога доба о овом проблему (да се тим женама забрани појављивање у јавности, чак да не смеју да се возе у отвореним колима...).

„Увиђајући потребу да се што скорије стане на пут венеричких болести и да се јавна проституција што јаче стегне“, министар унутрашњих дела је упутио *Правила* Сталном лекарском одбору за мишљење. Чак је за 13. мај 1879. о томе био заказао састанак у Санитетском одељењу Министарства.

Није познато шта се даље збивало са *Рефератом* и *Правилима* и зашто један тако важан законски пројекат није прослеђен Народној скупштини, већ се изгубио у расправама о другим санитетским законима. Сличну судбини имао је и покушај управе санитета да реши питање сахрањивања и уређење гробаља.¹¹¹ Могуће је да су у самом Санитетском одељењу дошли до убеђења да и та питања треба решити у оквиру **реформе целокупне санитетске струке**.

Др Владан Ђорђевић се тиме вратио на почетак. На основу одговора која је добио од лекара, затим на основу „својих опширних студија хигијенских“ и студија „страног санитетског законодавства“, израдио је два законска пројекта, први, *Закон о установетењу Народнога санитетског фонда*, и други, *Закон о чувању здравља у народу и на сџоци*. Пројекте је доставио Комисији лекара коју је саставио министар унутрашњих дела у којој су били чланови Сталног лекарског одбора (доктори Аћим Медовић, председник, Лазар Ђ. Докић, Младен Јанковић, Ђорђе Клинковски, Јован Валента, Казимир Гонсјоровски),¹¹² којој су придодати општински лекари, Владислав Јасневски и Јарослав Кужељ, државни хемик др Фердо Шамс и војни марвени лекар Фрањо Бенђик. За деловођу је одређен др Лаза Стефановић, а за саветника за правна питања одређен је правник Петар Ђелић. Комисија је имала задатак да законске пројекте што пре темељито проучи и да да своје предлоге за побољшање законских решења и законског текста. Комисија у пуном саставу, којој је присуствовао и др Владан Ђорђевић, одржала је прву седницу 10. септембра 1879. године а затим још 12 седница, да би на последњој, одржаној 24. септембра (дакле за само 14 дана!), у договору са начелником санитета усвојила измене и допуне оба законска пројекта, тако да их је већ 29. септембра 1879. године (за само 26 дана од подношења!), министар послао Државном савету и замолио га да се хитно узму у разматрање. У уверењу да са предлозима оба закона треба упознати што већи број лекара и скупштинских посланика, др Владан Ђорђевић је предлог закона штампао у *Српском архиву за целокупно лекарство*.¹¹³

Три члана Државног савета, Радивој Милојковић, Коста Магазиновић и Данило Данић су 22. октобра 1879. године о пројектима закона поднели позитивно мишљење, које

је Државни савет у начелу прихватио. Дат је закључак да се пројект *Закона о народном санијетском фонду*, уз ситне примедбе које су се углавном односиле на руковање новцем фонда „може одмах Народној скупштини предложити на узакоњење“, док је други пројект (услед обимности, четрдесет писаних табака, и недостатка времена !?) до даљњег одложио.¹¹⁴

Влада је ипак оба пројекта проследила Народној скупштини са уверењем начелника Санитета да их оба треба донети хитно, јер ће у противном „Управи Санитета бити ... везане руке, у ... послу реформисања и унапређења санитетске струке у Србији ... све дотле, докле наше законодавство не одобри предложени и поднесени му пројект за санитетски законик“.

У новембру 1879. године, министар унутрашњих дела поднео је оба законска пројекта Народној скупштини на разматрање. На седници 2. децембра 1879. у Нишу, Финансијски одбор Скупштине дао је позитивно мишљење о *Закону о успановљавању народној фонду* који је стављен на дневни ред седнице 7. децембра 1879. године.¹¹⁵ Други пројекат је назван *Закон о чувању народној здравља*. Пред Народном скупштином оба закона, аргументовано и са великим жаром, образлагао је др Владан Ђорђевић лично. Била је то једна од његових најбољих беседа уопште, која је у целини штампана у *Српском архиву за целокупно лекарство*, а један део у свим српским листовима, у *Гласу Црногорца*, и у *Wiener Medizinische Wochenschrift* у Бечу.¹¹⁶ Беседа је пре свега била критички приказ санитарне и здравствене ситуације у држави, да би кроз законску регулативу давао образложење предлога законских решења. Ђорђевић је народним посланицима рекао да ако од предлога *Закона о чувању народној здравља* начине закон, он ће за „неколико година постати поуздан темељ на коме ће се моћи подићи једно и снажно народно здравље“. Иако су се из процедуралних разлога морали посебно усвајати, Ђорђевић је инсистирао да су оба закона једна нераздвојна целина.¹¹⁷ Упркос настојањима Владана Ђорђевића и упркос заузимању „господара скупштинске већине“ Јована Ристића, да се усвоје оба законска пројекта, пројекат *Закона о чувању здравља у народу и на сѐоци* који је по многим „сувише задирао у цеве грађана“, упућен је надлежном скупштинском одбору „да се боље проучи“, јер је „предлог о чувању здравља велики и има много специјалности, па да се не би с тим предлогом заплели“, одлучено је да се он остави за следећу годину.

Радивоје Милојковић (1832–1888)

Коста Магазиновић (1819–1891)
(БСАНУ, Ф-35/2)

Закон о установљењу народног санитетског фонда

Предлог Закона о народном саниџејском фонду доносио је две крупне новине. Прва је била да се оснива јединствени санитетски фонд којим руководи Управа фондова и друга, да се средства фонда могу користити само „за санитетске цељи и потребе које законодавна власт определи“.¹¹⁸ Тиме би „санитетски буџет био учињен независним од политичких флукуација, неизбежних у уставним државама“. Циљ је био да се сви дотадашњи окружни фондови, који су се пунили од редовног годишњег болничког приреза обједине у Народни санитетски фонд, јер је главна мана дотадашњег финансирања била превелика неравномерност прихода по срезовима, тако да су најсиромашнији срезови увек имали најмањи санитетски фонд.

Израчунато је да би у обједињеном Санитетском фонду било 7.500.000 динара, што би уз камату од 5%, годишњи санитетски прирез и малу помоћ из државног буџета, као сталне и сигурне приходе, било довољно да новоосновани фонд може да подмири све потребе цивилног санитета.

На седницама Скупштине одржаним 8, 9. и 10. децембра водила се веома широка и жупра расправа. У основи противљења доношењу Закона о народном саниџејском фонду били су, мањим делом то што обједињавање среских фондова није одговарало „богатијим“ срезовима, а много више што се тражило повећање давања за фонд од 40 пара по пореској глави. Наиме, бројни посланици указивали су да је народ (који је претежно живео на селу) исцрпљен недавним српско-турским ратовима (1876–1878), да су многи крајеви у којима су вођене борбе били попаљени, и да је 1879. година била сушна (неродна), тако да средства постојећих санитетских фондова „пре треба поделити народу као помоћ него му ударати нове намете“.

Суочени са тако јаким отпорима, предлагачи су морали начинити два озбиљна уступка, први, да се санитетски прирез не повећава, и други, да се примена закона одложи до 1. јануара 1881. године.

Са тим уступцима, Закон о установљењу народног саниџејског фонда је усвојен 28. децембра 1879. године. Тако је годишњи санитетски прирез, уместо предложених два динара остао један динар и 60 пара (два гроша или 80 пара пореских по полугођу), колики је до тада био. Указом кнеза Милана Обреновића нови закон објављен је у *Службеним новинама*, 9. јануара 1880. године, са почетком важења од 1. јануара 1881. године.¹¹⁹

Како су касније закључили угледни страни стручњаци, самостални санитетски буџет, како га је замислио, предложио и одбранио Владан Ђорђевић, био је цивилизацијски напредак у заштити народног здравља, први пут примењен у Србији.

Будући да је Србија била пољопривредна земља, у којој је извоз стоке био главни извор спољнотрговинских прихода, у предлог закона унета је и законска регулатива у области ветеринарства. Зато је првобитни предлог Закона о чувању здравља у народу и на сџоци био преобиман, „свеобухватан“ и односио се на сва здравствена и санитарна питања у држави.¹²⁰ Међутим, како је у међувремену влада успела да с Аустроугарском, у

Закон о установању народној санијетској фонда

коју је стока углавном извожена, закључи прву *ветеринарску конвенцију*, из првобитног предлога закона издвојено је све што се тичало чувања *стичној* здравља („о сточним заразама“ и „о говеђој куги“) тако да су се стекли услови да се новој Скупштини могу поднети три појединачна законска предлога. Изабран је Скупштински одбор од девет чланова (међу њима и лекар Јован Валента, деловођа и извештач), да размотри предлог санитарског закона.¹²¹

Одбор је у извештају посебно истакао „да је ово темељита реформа целокупне санитарске струке у Србији“ и да се „све установе које се тим пројектом предлажу, могу ... подићи и издржавати без једне нове паре терета на народ“.

Дебате о овом законском пројекту вођене су дуже од годину дана. Највише су се противили посланици са села, углавном радикали, захтевајући да се закон „одложи за боља времена ... јер је народ оголио и обосио после претрпљених ратних губитака и пустошења“, па му треба „пре пружити помоћ ... него ударати ... нове намете“.¹²²

Да би добио ширу подршку јавности, Владан Ђорђевић се обратио министру унутрашњих дела са молбом да дозволи да се објави све што је било урађено на реформи санитарске струке и учини доступно већем кругу заинтересованих. Тако је обиман текст под насловом *Предугођовна радња за реформу санијетске струке* објављен у *Српском архиву за целокујно лекарство*.¹²³ Пројект закона је одштампан у 200 примерака и послат свим посланицима Народне скупштине.¹²⁴

Закон о уређењу санијетске струке и о чувању народној здравља усвојен је 30. марта 1881. године,¹²⁵ а проглашен указом кнеза Милана Обреновића. Закон који је регулисао целокупни здравствени и санитарни систем састојао се од 32 одељка: О санитарском

одељењу Министарства унутрашњих дела: О хемијској лабораторији; О главном санитарском савету; О окружним физикусима; О окружним марвеним лекарима; О средним лекарима; О општинским лекарима; О општинским бабицама; О приватним лекарима и приватној пракси државних и општинских лекара; О таксама за лекарске услуге; О установама за спречавање разболевања; Карантини и састанци; О гробљу и сарањивању; О спречавању блуда; О мерама против сточних зараза; О навртању крављих богиња; Установе за лечење болесника и за чување неизлечивих; О апотекама и апотекарима и о држању и продавању лекова и отрова; О болницама; О болницама за душевне болести; О сиротињском дому; О бањама и минералним водама; О школама за ниже санитарско особље; О школама за лекарске помоћнике; О државним питомцима.¹²⁶

Врло брзо (већ у априлу 1881) усвојена су и два „ветеринарска“ закона: *Закон о заштити од сточних зараза уошшће* и *Закон о заштити од говеђе кује и угушивању тје заразе*.¹²⁷ Због раније склопљене *Ветеринарске конвенције*, ови закони написани су по угледу на аустроугарске. Ветеринарски закони морали су бити врло детаљни јер је Србија била пре свега сточарско-ратарска земља а стока главни извозни продукт. Уз усвајање ова два закона, Србија је добила комплетно модерно и санитарско, и ветеринарско законодавство, боље него многе развијене европске државе.¹²⁸

Закон о заштити од сточних зараза уошшће био је састављен од осам одељака с 43 члана и обухватао је прописе о спречавању уношења сточних зараза у Србију (привремене и трајне мере), спречавање њиховог ширења и „угушивање тих зараза“. Овај закон морале су спроводити „полицејске власти ... у првој линији средске власти, марвени лекари у државној служби, а ако њих нема, онда средски и општински лекари“. Стока је морала да буде снабдевена сточним пасошима. Прописан је посебан надзор над стоком која је предвиђена за извоз у иностранство, при чему је било забрањено мешање стоке која је за извоз с оном која је за клање. Осим марвених лекара надзор над стоком вршили су и *препледачи стоке и меса и сирводери*, чији је рад био посебно регулисан. Болесна и сумњива стока морала се клати под надзором марвеног лекара, а лешеве тих животиња морали су се уклонити на безбедан начин, уз обавезну дезинфекцију штала, дворишта, судова које је користила стока, а држава је, по процени комисије коју би образовала општинска власт, плаћала накнаду за убијену стоку. Посебно су прописане мере за сузбијање „понаособ од шапа и устобоље, антракса, говеђег запаљења плућа, сакагије, овчијих богиња, шанкрске заразе, шуге и беснила“.

Два „ветеринарска закона“

У Закону о заштити од говеђе куге и о угушивању ње заразе који је имао осам одељака с 39 чланова, прве одредбе односиле су се на увоз говеда из заражених крајева, што је захтевало затварање граница, оснивање „заразних срезова“ и обавезну дезинфекцију превозних средстава, људи и предмета који су били у контакту са оболелим грлима. Чак је предвиђена и награда у износу „од 400 динара за први глас о говеђој куги“. При сумњи на појаву говеђе куге морала се одмах основати „Комисија рад заразе“ која је имала тачно прописане дужности. Закон је садржавао и строге казнене одредбе за оне који се не придржавају прописа о пријављивању. Колико је у Србији ветеринарска заштита добро функционисала, наводи се пример да, када је у Босни од аустријске окупације до 1883. године беснела говеђа куга, захваљујући предузетим мерама, у Србију је пренета само на једно имање у Шабачком Прњавору, где је угушена „тако да се стручна комисија послата из Аустро-Угарске да то види – дивила резултату“. Без обзира на тешкоће, приступило се и завођењу сточнога катастра.

Главни санитетски закон, *Закон о уређењу санитетске струге и о чувању народној здравља* донео је низ важних новина. Прописано је да „главни надзор над целокупним државним лекарством, и главна управа свију послова, који се тичу чувања здравља људи и домаће стоке, као и оних који се тичу лечења болесних људи и стоке, спадају у делокруг Министарства унутрашњих послова“. ¹²⁹ Да би се постигли ови задаци, у Министарству унутрашњих послова основана је Централна управа, којој су припадали, Санитетско одељење, Хемијска лабораторија (једна за хигијенске анализе, друга за судске анализе) и Главни санитетски савет. Чланови Санитетског одељења били су и инспектор санитетских завода, инспектор санитетских грађевина и главни марвени лекар. За све њих су, као и за начелника одељења, тачно прописане све обавезе, дужности и послови. Једна од наведених дужности била је „да непрекидно проучава све напретке савремене науке по свим гранама, ветеринарства и јавне хигијене“ и да примењују све што се „научно и практички доказало у чувању здравља народа и његове стоке, у судској медицини и санитетској полицији“. ¹³⁰

Закон је, уопштено речено, предвидео да по окрузима и у вароши Београду раде физикуси, марвени лекари, срески лекари, општински лекари и општинске бабице; да постоје установе за лечење болесних људи, као и за чување неизлечивих болесника, богаља, слепих, глувонемих и суманутих и да се по потреби, на граници државе организују карантини, полукарантини и састанци.

Окружни физикуси били су постављани књажевим указом на предлог министра. Морали су бити „доктори целокупног лекарства, или доктори медицине и хирургије, а по могућству и магистри примаљства“. Страни лекари који имају само „академичну титулу“ а желе ступити у српску државну службу морали су да полажу државни испит. Главна

дужност физикуса била је да чувају народно здравље, како у окружној вароши, где стално станују, тако и по целом округу, који с времена на време обилазе. Физикуси су постали санитарски референти окружних начелстава, „хигијеничари“ округа са обавезом да министру подносе извештаје о стању здравља људи и домаће стоке. Били су „стручне старешине свег санитарског особља у целом округу“ и водили надзор над минералним водама. У рату, постајали су бригадни лекари све до демобилизације. Били су дужни да обављају све лекарске послове из домена среских и војних лекара у срезовима где њих није било. Давали су стручно мишљење у парничним и судским поступцима, вршили секције и ексхумације. За време епидемија имали су право да самостално наређују и извршавају све што сматрају потребним, а власти су морале да их слушају. Уколико окружне власти не би поступале по њиховим налозима, могли су директно да се обрате министру који је законом добио овлашћење да може да нареди и друге мере у интересу чувања народног здравља, а које нису биле предвиђене овим законом, са овлашћењем да се свака непослушност према таквој наредби може казнити затвором до 30 дана или новчано до 150 динара.

У члану 10. Закон је прецизно (и једноставно) регулисао *илаише* *окружних лекара*: „за првих пет година службе по 2.500 дин. годишње, од 6-те до 11-те по 3.000 дин“. Следи повећање од 500 динара на сваких пет година службе, тако да од 26-те до 30-те године службе плата износи 5.000 годишње. „Кад лекар наврши тридесет година физикатске службе, има права на пуну пензију из санитарског фонда“, што значи да им је уз добру плату, било гарантовано право на пензију. Све ово је важило и за државног хемичара, секретаре санитарског одељења, санитарне инспекторе и главног марвеног лекара. Контрактуални физикуси нису имали права на петогодишњу повишицу плате, док не постану српски поданици.¹³¹

У *Медицинском годишњаку Краљевине Југославије* овако су коментарисани ставови о окружним физикусима: „По закону ... од 1881. окружни физикус је углавном хигијеничар т.ј. представник и пропагатор примењене хигијене и епидемиолог“.¹³² У члану 9. изнет је читав хигијенски програм још пре 52 године, коме би само требало додати још једну бактериолошку станицу у месту окружног физикуса. Њему је дужност да „предлаже начелству да се уклони што је год шкодљиво по здравље, било појединих породица, било целог окружног становништва ... иначе ће бити кажњен дисциплинарно“.

Окружни марвени лекари имали су да чувају сточно здравље и лече болесну стоку.¹³³ Њихова делатност је ближе одређена у два „ветеринарска закона“.

Прописано је да сваки срез има свог *среског лекара* који је имао сва права и дужности државног чиновника. Главна дужност среског лекара била је „да лечи болеснике, и то како у среској болници, у којој је он управник и лекар, тако и у среској вароши и по селима целог среза“. Срески лекар је био и „санитарски референт среског начелства за све послове санитарске полиције и судске медицине“.¹³⁴ Сами или у сарадњи са окружним физикусима вршили су вакцинације и ревакцинације и спроводили мере за спречавање ширења заразних болести. Уколико у срезу нема апотеке, срески лекар је био дужан да има приватну апотеку. Био је овлашћен да даје лекарске сведоцбе приватним лицима, и

да врши прегледе и секције на захтев среских власти. Срески лекари су по закону постали државни чиновници, који су после 30 година службе стицали право на пензију. Поред обавезе да лече болеснике, и положаја у среском начелству, у коме су били „хигијеничари“ среза, у случају рата бивали су батаљонски лекари. Плата среских лекара првих пет година износила је 2.250 динара, а са навршених 30 година службе стицали су право на пензију у износу од 4.000 динара годишње. По први пут, срески лекари нису зависили од „милости кметова и среског начелника“, на чему су лекари били безгранично захвални, тако да је један доктор рекао да је Владан за „контрактуалне среске лекаре, био прави спаситељ“ јер их је „ослободио од тираније среских начелника“, који су „увек могли наћи узроке да подбуне срез и да туже среског лекара“, јер је „срески капетан увек био у праву а никад лекар“.¹³⁵

У *Медицинском годишњаку* из 1933. се каже: „По закону ... од 1881. среским лекарима је главна дужност да лече болеснике ... и помажу окружног физикуса у проучавању народног живота и у чувању народног здравља поуком, саветом и обавештењем. При појави акутне заразне болести на људима имао је да изађе на место епидемије и сам или са окружним физикусом одклања узроке епидемије и лечи болеснике“.¹³⁶

Рад *ојшћинских лекара* регулисан је у глави 7: „Свака општина у Србији која има десет хиљада душа ... дужна је издржавати општинским прирезом једног општинског лекара. На двадесет хиљада душа, општина је морала имати три, а на тридесет хиљада душа, пет општинских лекара. Дужност им је била да лече болеснике, да буду „хигијеничари своје општине“ и да лече сеоску сиротињу и да извршавају калемњење крављих богиња.“¹³⁷ У рату, општински лекар је служио у резервним ратним болницама. Општински лекар је добијао плату у договору са општинским одбором, („како се погоде“), с тим да су „године проведене у општинској служби признаване као да су проведене у државној служби“. Ако би током службе општински лекар постао неспособан за рад или умро, он или његова породица уживали су права санитетског официра који је онеспособљен или погинуо у рату. Да би се обезбедила равномерна распоређеност лекара, предвиђено је да се у варошима где постоји један лекар на хиљаду становника не може нико од лекара да добије право праксе све дотле док сви срезови и све општине не добију прописани број лекара. Ови чланови закона, као и онај о ценама за лекарске услуге, прихваћени су у Скупштини после веома оштре, чак и непријатне расправе. Свака општина од 5000 становника морала је издржавати и по једну „*дипломисану*“ бабицу која је „морала да поднесе своје исправе о школовању и бабичком испиту“.¹³⁸

У *Медицинском годишњаку Краљевине Југославије* најоштрије је критикован баш овај део Закона: „Његов творац, Д-р Владан Ђорђевић, уман лекар, необично вредан и пре-дудимљив шеф санитета, огрешио је се о наш сељачки народ (онда 95%), што је напросто заборавио у свом закону да јавни санитет управо треба да постоји за села и сељаке. Његов закон ... нема ни појма о сеоским општинским лекарима, јер предвиђа општинске лекаре само за места у којима има 10.000 становника и више ... а таквих сеоских општина нема ниједне, него су махом биле мале, па су ретки били и градови са тим бројем становника.

Аутору санитарског закона ... оскудевала је мисао да санитарска организација једног 95% аграрног народа треба да почиње од села¹³⁹

Рад *приватних лекара* био је посебно регулисан. „Нико не може у Србији практицирати, који нема дозволу Министарства унутрашњих послова на лекарску практику. Они су морали бити српски поданици и сва својства која се односе на окружне лекаре (члан 9), да су доктори целокупног лекарства или доктори медицине и хирургије, а по могућству и магистри примаљства“.¹⁴⁰ „Сваки лекар, који је овлашћен на приватну праксу, мора водити тачан дневник од свију својих болесника ... овај дневник служиће лекару у случају парнице за награду пред судом као доказ“. Закон је, с друге стране, за приватне лекаре тачно прописао цену лекарских услуга, „у унутрашњости Србије за дневну визиту 1 до 2 динара, а у вароши Београду 1 до 4 динара“.¹⁴¹

Према члану 26. Закона „болнице у Србији су јавне и приватне“. *Јавне болнице* се издржавају о трошку Народног санитарског фонда. *Приватне болнице* се издржавају о трошку појединих приватних лица или дружина или о трошку фондова. Београдска болница претворена је у *Општу државну болницу* у којој се имало основати пет одељења за лечење болесника из целе земље, за унутрашње болести, хируршке болести, за породиле и женске болести, за очне болести, за кожне болести и за сифилис. Сви лекари који служе у њој су државни чиновници. „Управник равна се по плати и правима са окружним физикусима, а лекари одељења са среским лекарима“.¹⁴²

Законом је предвиђено да Општа државна болница буде и „клиника за ђаке у школи лекарских помоћника“ и да има обавезу да два пута годишње бесплатно организује курсеве за болничарке и нудиље. Законом је предвиђено да за десет година сваки срез добије болницу од бар 20 постеља. Све јавне болнице биле су обавезне да примају „болеснике без разлике пола, вере и народности“. Уколико болесник или његова родбина не могу да плате „болнички трошак иде на терет Санитарског фонда“.

Болница за сума сишавше претворена је у *Болницу за живчане и душевне болести* која је морала имати два одељења, једно за „лечење свих душевних болесника из целе државе“ и друго које је имало „да чува и негује неизлечиве сумануте све до њихове смрти“. За примање на посматрање и лечење у прво одељење било је довољно мишљење тројице лекара у државној служби, док се пријем у друго одељење обављао на основу судске пресуде. Болницом је управљао лекар психијатар, који мора да је и лекар целокупног лекарства.

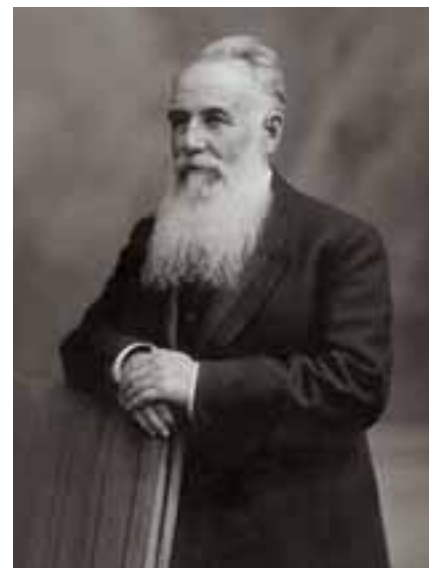
Законом је основан *Сиротињски дом за телесно неспособне* у Нишу, који има задатак да „храни и чува сву сироту глухо-нему децу из државе и да их научи занату“. Исто важи за сироте и слепе, ванбрачну и одбачену децу, неизлечиве богаље, и сирочад после поплава и пожара и ратова. Дом је под надзором окружне полицијске власти, има управника, учитеље, а окружни лекар је уједно и лекар сиротињског дома.¹⁴³

Предвиђено је оснивање *Школе за бабице* („Примаљска школа која ће уједно бити породилиште за сиромашне породиле“) и *Школа за лекарске помоћнике* („који ће из медицине, хирургије и примаљства учити само оно што лекару треба крај болесничке постеље“).¹⁴⁴

Законом је регулисана и апотекарска служба. Број апотека у варошима био је везан за број становника. Апотеке су се могле отворати јавним конкурсом, а отварање се могло дозволити само магистрима фармације, који „уживају српско грађанско право и да имају потребан новац за отварање уредне апотеке“. У апотекама су се могли продавати само лекови који се налазе у Фармакопеји. Отварање апотека контролисала је посебна комисија Министарства унутрашњих дела.

У поглављу о *државним њишомцима*, регулисано је школовање лекара о државном трошку. „Да би добили лекаре и ветеринаре ... слаће се на стране универзитете сваке године државни питомци за изучавање лекарских наука и ветеринарства. Они ће се издржавати из прихода Народног санитетског фонда. Број питомаца одређиваће се по потреби годишњим буџетом Народног санитетског фонда. Питомац може бити само онај, који је у Србији свршио најмање целу гимназију или реалку и положио испит зрелости. Првенство имаће они који су свршили природно-математички отсек Филозофског факултета на Великој школи“.¹⁴⁵ Питомце је бирао Академски савет Велике школе.

Посебна пажња посвећена је Главном санитетском савету (ГСС), који је и раније постојао као Стална лекарска комисија од 1852. године, а која је 1868. била преименована у Стални лекарски одбор. Задатак ГСС био је да: а) даје своје мишљење о свим важнијим предметима државног лекарства и јавне хигијене, и где се то тражи овим законом, б) да о овим предметима може чинити и предлоге министру унутрашњих дела; в) да даје супервизију у свим питањима судско-лекарским, полицајско-санитетским и хигијенским уопште; г) да одређује какву спрему и каква својства треба да имају државни питомци за изучавање лекарских наука и ветеринарства; и д) да учествују при прављењу санитетског буџета“.¹⁴⁶ Главни санитетски савет био је састављен од седам лекара, редовних чланова који могу бити државни чиновници или приватна лица, „док у њега није могао ући ни један чиновник Санитетског одељења.“ Нико из Санитетске управе није могао бити члан Савета. У вези са тим интересантне су стенографске белешке са LX и LXI седнице Народне скупштине, одржане марта 1881. Тада је дат предлог да председника, чланове и деловођу ГСС на годину дана поставља књаз на предлог министра унутрашњих послова. На то је реаговао народни посланик из Зајечара, радикал Никола Пашић: „Ја мислим, да би се циљ овога закона

Никола Пашић (1845–1926)

Закон о уређењу саниџијске стируре и о чувању народној здравља

много боље постигла, када би се поверило постављање чланова овог савета Српском лекарском друштву, пошто је то друштво у стању да боље познаје те људе и већу бригу о њима води, но један министар. Министри се мењају почешће, па би се постављала час једна час друга лица за чланове тога лекарског савета и на тај би се начин омашила цел, коју желимо да постигнемо, а овако би они били стални кад би их лекарско друштво бирало¹⁴⁷. Тако је заслугом Николе Пашића прихваћена законска одредба да Српско лекарско друштво бира кандидате за редовне и ванредне чланове, као и чланове заменике ГСС, а књаз их је указом само постављао на три године на предлог министра унутрашњих послова. Редовни чланови ГСС бирали су председника и деловођу.

Од првобитно самосталног *Пројекта о реулацији проституције* (мај 1879),¹⁴⁸ у усвојеном *Закону о уређењу саниџијске стируре и о чувању народној здравља* остао је само један члан. У поглављу под називом „Мере да се спречи умножавање и ширење венеричких болести и за чување нараствености“ постоји члан 23. који гласи: „Министар унутрашњих дела овластује: да пропише правила за спречавање венеричких болести, и за чување нараствености, као и да пропише казне за непослушност тим правилима. Казна затвора не може бити већа од месец дана, а новчана од 150 динара. Овим се мењају прописи § 365 Кривичног закона, у колико буду противни тим правилима“.¹⁴⁹ Интересантно је да у опису послова и обавеза лекара (окружни физикуси, срески или општински лекари) не постоји обавеза контролисања проституције као важног елемента превенције ширења венеричких болести. Изгледа да се то тада више схватало као морално (крај XIX века) него здравствено питање.

Владан Ђорђевић је био врло свестан проблема **надрилекарства** које је имало дубоке корене још од средњовековне Србије. Са модерном медицином дошле су и нове врсте надрилекара. Уз старовременске хеџиме, траваре и видаре, то су били и неуспешни студенти, недипломирани медицинари, приучени бербери и други преваранти, који су се оглашавали преко новина, држали „предавања“, рекламирали „нове“ начине лечења за које су користили „нова“ сазнања из природних наука. Да би такве појаве сузбио, у поглављу о приватним лекарима¹⁵⁰ изричито је речено да „нико не може у Србији као лекар практицирати, који нема дозволу Министарства унутрашњих послова за лекарску практику“. Дозвола за рад давала се „на поднесену молбу, само оним лицима који су српски

поданици а који имају сва својства прописана у члану 9, тачки 1“, што се односило на квалификације за окружне лекаре. Магистри хирургије који су имали универзитетску диплому, могли су у Србији добити само „таква лекарска места на којима ће практиковати под надзором и одговорношћу каквога дипломиранога лекара“, односно радити само као лекарски помоћници. Лекарима који „путују ради лечења очију, ушију, зуба, или се баве специјално електротерапијом, хидротерапијом итд., даје дозволу на одређено време Санитетско одељење Министарства унутрашњих дела, на основу њихових диплома, или на основу посведочене вештине пред нарочитом комисијом Главног санитетског савета“, а „самоуцима видарима не може се ни под каквим условима од сада давати дозвола на лечење ни у опште, ни за поједине редове болести или повреде“. Законом је прописано да „ко нема надлежну дозволу на вршење извесног лекарског, ранарског или примаљског посла, а упушта се у лечење ради своје користи, казниће се новчано од 50 до 200 динара или затвором од 10 до 20 дана, према упорности и понављању престапа; а ако ли кривицом такве личности или услед нецелисходног лечења од њене стране, неко се оштети, осакати или умре, судиће му се по закону криминалном“. Ово се односило на патроне и магистре хирургије, бабице, и друге „специјалисте“ који су се упуштали у лечење а нису имали дозволу надлежне власти.

Законском одредбом да „медицинску практику у Србији могу обављати само **српски поданици**“, Ђорђевић се залагао за укључивање страних лекара у српско друштво. Страни лекари нису само примали српско поданство (држављанство), већ су често ступали у брак са српским држављанкама, понеки примали и православну веру, постајали прави српски патриоти и давали животе у ослободилачким ратовима српског народа. Неки од њих су постали родоначелници лекарских породица, од којих поједине трају и данас.

У уверењу „да је законодавство сваке државе један од најсигурнијих критеријума за њен унутрашњи живот, за ступањ развитака на коме је, и за поверење које заслужује у међународним односима“, министар унутрашњих дела је наредио да се сва три закона преведу и одштапају у засебним књигама на француском (на 145 страна)¹⁵¹ и на немачком језику (на 185 страна)¹⁵² и пошаљу владама европских земаља и свим члановима III међународног хигијенског конгреса, који је држан у Турину 1882. године. Њихове оцене објавио је др Јован Данић 1882. године у књижици под насловом *Санитетска реформа у Србији по оцени немачких, мађарских, пољских, чешких, француских, италијанских, шведских, швајцарских и холандских стручњака*.¹⁵³ Из њих се може закључити (ако се не коментаришу похвале) да је целокупна стручна јавност у Европи знала о санитетским реформама у Кнежевини Србији.

На седници одржаној 6. априла 1881. године, Српско лекарско друштво је донело одлуку „да се у записник уведе захвалница др Владану Ђорђевићу за његов рад на новом санитетском закону и његовој заслуги, што је овај закон ступио у живот, јер ће се доиста новим санитетским законом струка лекарска основно реформисати“.¹⁵⁴

Примена нових санитарских закона

Примена нових санитарских закона била је под надзором Владана Ђорђевића до јула 1884, када је постављен за председника Одбора београдске општине. Он је одмах спровео све мере за које није била потребна посебна припрема. Детаље о томе изнео је у сада већ чувеном *Laboremus*-у, допису који је, у његовом одсуству, прочитан на Првом конгресу српских лекара и природњака.¹⁵⁵ У службу су примљени нови лекари (22!), лекарски помоћници, бабице, окружни марвени лекари (8), на „стране универзитете“ послато је 30 државних питомаца за медицину и 10 за ветерину. Заведена је обавезна и тачна санитарска статистика за целу земљу, тако што је свим лекарима у државној служби упућен формулар са 73 питања о хигијенском стању у коме народ живи са наредбом да у годишњим извештајима, које су били обавезни да подносе, морају одговорити на свако од тих питања. На основу њихових извештаја, начелник Санитета састављао је своје годишње извештаје (за 1879, 1880, и 1881. годину) који су објављивани у часопису *Народно здравље*, гласилу Санитарског одељења Министарства унутрашњих дела. На основу тих извештаја, Санитарска управа је могла да доноси валидне закључке о стању народног здравља и да на основу њих предузима потребне санитарске, хигијенске и полицијске мере. Уз поменуте извештаје, у *Народном здрављу* објављиване су све службене радње санитета, затим бројни популарни чланци о чувању здравља, о нези болесника, расправе из ветеринарства, итд. Наредне године публикована је 21 студија из јавне хигијене, међу којима и једна велика о исушивању бара ради сузбијања маларије („наступне грознице“), а друга о сељачкој хигијени, за које су биле расписане награде. Предузети су кораци код црквене управе против превеликог упражњавања постова који су износили и две стотине дана у години, што је имало озбиљне последице по здравље народа и привредни живот. Израђен је Правилник за зидање хигијенски исправних школских зграда и Правилник за зидање модерних павиљонских болница. Подигнуте су три болнице у Смедереву, Пожаревцу и Ваљеву и израђени планови за велику Општу државну болницу.

Са добрим резултатима организована је служба против ендемског сифилиса у два среза источне Србије. Поред болнице у Књажевцу и специјалне болнице у Соко Бањи, формиране су две мобилне цивилне пољске болнице које су ишле од села до села у та два среза (у којима је владао ендемски сифилис) и лечиле болеснике код њихових кућа. За годину и по дана лечено је 1.906 болесника са секундарним формама сифилиса.

Саграђена су два нова павиљона у Болници за душевне болести, подигнута је зграда за Државну хемијску лабораторију са два одељења, једним за хигијенске и санитарско-полицијске и другим за судске анализе, која се могла „упоредити са најбољим универзитетским лабораторијама у Европи“. Израђена је и штампана *Pharmacopea Serbica* на латинском и прописане *Таксе за лекове 1881.* на српском језику.

Написана су врло детаљна упутства за примену сва три санитарска закона. Израђени су правилници за службу окружних и средских болница, за Општу државну болницу, за полагање државног испита за лекаре који испит нису полагали у држави у којој

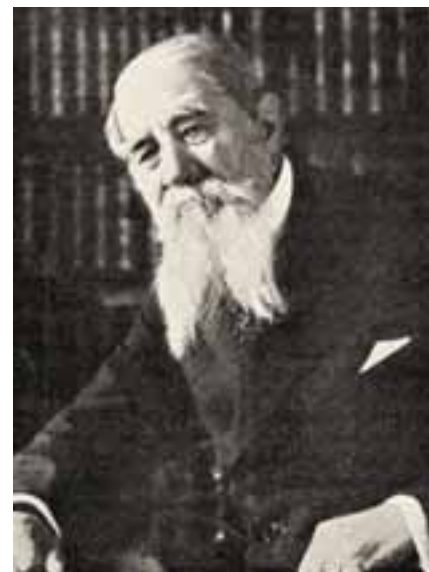
су стекли диплому, за преглед мртваца, за сахрањивање и службу на гробљу, поука за познавање сточних зараза и упутства за извршење закона о сточним заразама и говеђој куги, итд.

Посебно је било важно што су се практиковале и честе изненадне **инспекције** санитарских установа у целој држави, чиме су откривани недостаци и наређиване потребне корекције.

У време док је био на челу Санитетског одељења Министарства унутрашњих дела др Владан Ђорђевић је представљао Србију на три међународна хигијенска конгреса.

Будући свестан да је неопходно много радити на здравственом просвећивању народа који је у далеко највећем проценту живео на селу, 1881. године основао је недељни часопис *Народно здравље* који је издавало Санитетско одељење Министарства унутрашњих дела. Часопис је лично уређивао од 1. јуна 1881. до 26. јула 1884. године, када је уређивање препустио др Јовану Данићу, који му је до тада био помоћник. Прве и друге године издата су по 52 броја, а треће 51 број, укупно 155 бројева. Ђорђевић је написао десетак прилога за часопис.

У пролеће 1882. године др Владан је боравио у Немачкој скоро два месеца и проучавао изградњу модерних болница и хуманитарних завода. Том приликом посетио је „Reichsgesundheitsamt“ (Државно одељење за здравље) у Берлину где је видео да се раде „епихалне ствари“. Тада је решио да „једног младог али врло способног српског лекара и хигијеничара“ пошаље о државном трошку на две године у Берлин да се „спреми за шефа једне хигијенске лабораторије“. Као најпогоднију личност за такву едукацију видео је др Милана Јовановића Батута. Проценио је да је боље да се уместо конкурса, објави „јавни распис с наградом за најбоље израђену тему из области хигијене“ и предложио др Батуту да се прихвати тога посла. Победнику на конкурс предвиђена је награда од 2.500 динара годишње, на две године, за дело које ће садржавати поуке „о чувању здравља нарочито за сељацима и тежацима и то нарочито с обзиром на хигијенске одношаје живота тежака у Краљевини Србији“, али тако да буде „популарно израђена да је сваки ко само уме српски читати, може разумети“. Батут је прихватио понуду и почео је да пише своје прилоге за *Народно здравље*. Сви његови прилози су 1884. године сакупљени и одштампани у засебној књижици под насловом *Поука о чувању здравља*, јер је по уверењу комисије, у којој је био и Владан, дело било „написано са темељитим познавањем садашњег ступња хигијенске науке, са свестраним познавањем нашега народног живота у свим

Милан Јовановић Батут (1847–1940)

крајевима где он живи“ и „тако лепим народним језиком и тако лако разумљивим стилем“ ... „да ће ову књигу разумети свако ко зна српски читати“. Књига је штампана у 5.000 примерака, од којих је по један примерак био поклоњен свим основним школама у Србији и свим библиотекама средњих школа. Захваљујући награди, др Милан Јовановић Батут је специјализацију обавио у Минхену, Берлину, Лондону и Паризу, али нажалост, место „шефа једне хигијенске лабораторије претпоставио је месту професора на Великој школи“.

Уз све поменуто, Владан Ђорђевић је имао намеру да подигне зајам који би гарантовао приходима санитетског фонда, интересом и амортизацијом са којим би могао да „подигне све среске болнице и једну велику хуманитарну колонију у Београду са хиљаду постеља за све клинике и све азиле неизлечивих и богаља, да направи велику хуманитарну колонију Србије, која је била и формално предвиђена санитетским законом од 1881“, али у томе није успео јер је 1884. године постављен на нову дужност, за председника Одбора београдске општине.

Оцене вредности санитетских закона Владана Ђорђевића

Иако због недостатка стручних кадрова и недовољних финансијских средстава „Владанови закони“ у пракси нису потпуно заживели, они су допринели побољшању санитарних прилика у земљи и стању народног здравља у целини. Писани према стању медицинске науке, бактериологије и хигијене 1879. и 1881. године, закони су због брзог развоја тих наука показали и извесне недостатке, тако да су 1884, 1891. и 1900. допуњавани, али су у основи служили пуних четрдесет година и послужили као основа за израду новог санитетског законодавства.

Владанови санитетски закони добили су веома повољне оцене стручњака у инострану, нарочито аустроугарској средини. Због појединих веома напредних одредби, *Закон о уређењу саниџијске струке и о чувању народног здравља* важио је за један, у то време, од најсавременијих санитетских закона у Европи. Аустроугарски лекар и хигијеничар, барон Мунди је рекао да је „српски санитетски закон, дело оригинално, јер није било другога, да би се могло на њ угледати“, да је „написан у духу српског народа“ и да „потпуно одговара потребама народним“. Оценио је да је „самостални санитетски буџет дух, који овај закон оживљава“, тако да „докле ми не будемо овакав буџет имали, дотле се наш санитет никад неће попети на висину, на којој стоји јединствено српска санитетска струка, као чврст монумент данашњег века, и то у тако маленој српској земљи“, и да је „од особите важности установљавање места санитарних инспектора, кога у нашем санитету нема – докле таквог контролног чиновника нема у санитету, дотле су све санитетске наредбе мртва слова на хартији“.

У Архиву Србије (лични фонд Владана Ђорђевића) постоје подаци о четрнаест писама које је он, 1881. године, лично слао уз примерак закона (Париз, Женева, Праг, Амстердам, Стокхолм, Варшава, Торино, Беч, Павија). Овај детаљ је само илустрација његове

несвакидашње енергије и контаката које је имао у иностранству. Ту су и одговори, честитања, позитивна мишљења, и молба да се за стране часописе напише реферат о санитарским законима у Србији.¹⁵⁶

Заслугом и личним залагањем др Владана Ђорђевића, Санитетско одељење издало је три тома *Санијетској зборника* (закона, уредаба, расписа и преписа), које је Државна штампарија објавила 1879, 1881. и 1904. године.¹⁵⁷ У првој свесци првог *Зборника* налазе се сви санитарски прописи које је издала Кнежевина Србија до 1879. године. У другој свесци истог *Зборника* скупљени су сви расписи (тачно 115!) којима су решавани текући проблеми санитарске струке, а нису регулисани претходним законима. Други зборник садржи законе који су донети док је Владан Ђорђевић био начелник Санитета (а који су приказани у овом прилогу), с његовим објашњењем целокупне реформе санитарске струке. Трећа књига садржи измене и допуне у Закону о чувању народног здравља из 1884, 1891. и 1900, као и све наредбе, расписе и претписе од 1889. до 1903. Захваљујући тим зборницима, данас, сто педесет година касније, имамо потпуни увид у здравствено законодавство тога доба.

Нема сумње да су „Владанови закони“ били веома напредни за стање медицинске науке, посебно бактериологије и хигијене у време када су доношени. Због брзог развоја тих наука, неки недостаци су се показали већ првих година примене, тако да су следећих година изгласаване измене и допуне: 1884. (рад државних хемичара, рад лекарских помоћника, правила за судске секције и правила о спречавању венеричних болести); 1900. (отварање и држање апотеке, обавеза јавног конкурса, права апотекарове удовице и пунолетне деце о држању апотеке и пропис да су лекари у Општој државној болници државни чиновници). *Закон о изменама и допунама у закону о уређењу санијетске струке*, из 1905. године је најобимнија и суштински потпуно нова законска регулација „правила“ о оснивању и раду болница (Опште државне болнице, Болнице за душевне болести, окружне болнице, средње болнице, општинске болнице и приватне болнице). Допуњен је 1912. *Законом о праву вршења лекарске праксе*.¹⁵⁸

За разлику од веома позитивних оцена које су добили у иностранству, у Србији „Владанови закони“ су годинама изазивали полемике и расправе, при чему треба имати на уму и недовољно развијену здравствену свест, не само у народу већ и међу скупштинским посланицима и образованим људима. При оцени вредности закона

Три тома *Санијетској зборника*

Владан Ђорђевић (1844–1930)
(БСАНУ, Ф-209/1)

ишло се у две крајности. На једној страни биле су искрене присталице, а на другој жустри противници. Први су тврдили да је закон допринео унапређењу санитетске струке у Србији, док су други сматрали да је то неуспело преправљање страних закона, да је закон претрпан и несрећен и да је „крив“ за многе недостатке санитета.

Већ поменуто измене „Владанових санитетских закона“ нису задовољиле већину лекара, нарочито оних који су радили у унутрашњости. Међу њима је расло незадовољство, како стањем народног здравља тако и сопственим положајем. Неке замерке законима биле су сасвим или делом оправдане, а неке неоправдане.

Највише им се замерало што у њима није било прописано да се болесници од заразних болести, пре свега туберкулозе, могу силом закона изоловати и „под мораће“ упутити на лечење, што је доводило до ширења болести на друге чланове, иначе вишечланих породица. Друга оправдана замерка била је што није постојала експлицитна законска обавеза да полиција мора да извршава наредбе санитетских власти. Истина, физикуси су имали право да самостално наређују и извршавају све што сматрају потребним, а окружне власти су их морале слушати. Уколико би одбијале да поступе по њиховим налозима, физикуси су се могли директно обраћати министру који је „Владановим законом“ имао овлашћење да нареди и друге мере у интересу чувања народног здравља, које нису биле предвиђене тим законом, и овлашћење да се свака непослушност према таквој наредби може казнити затвором до 30 дана или новчано до 150 динара. Међутим, то у реалности није функционисало.

Било је више разлога за незадовољство лекара, нарочито оних који су радили у унутрашњости, али није било основе да се за то окривљују „Владанови закони“. За нека незадовољства било је одговорно управо непримењивање („неизвршавање“) закона. „Владанови закони“ су неосновано оптуживани за велику диспропорцију у распореду лекара иако је њиме било изричито предвиђено колико, према броју становника, свака општина мора издржавати општинских лекара, а да у варошима (које имају више од хиљаду становника од прописаног броја), ниједан лекар нигде није могао да добије право праксе, све док сви срезови и све општине не добију предвиђени број лекара у државној служби. Због непримењивања ових одредби закона, у Београду је било сразмерно знатно више лекара, док је у многим местима у унутрашњости лекара било много мање од законом предвиђеног броја. И замерка закону што

се Санитетско одељење налазило у оквиру Министарства унутрашњих дела била је неоснована најмање из два разлога, првог, што су се у време њиховог доношења многе карантинске мере морале спроводити уз помоћ полиције, и другог, што у време доношења ни Државни савет ни Народна скупштина не би прихватили издвајање Санитетског одељења у засебно министарство. За оснивање засебног министарства није било спремности све до завршетка Првог светског рата. Лекари су Владановим законима замерали што их није заштитио од (само)воље политичких странака на власти. Били су заштићени само ако су били послушни и ако су били припадници владајућих странака. Пријаве власти против лекара коришћене су за притисак на њих у време избора. Неки лекари су цео радни век проводили у провинцији, без шанси да добију место у престоници. Другима је то омогућавано одмах по завршеном факултету или после мало година лекарске службе. Лекари који би се замерили властима премештани су по више пута у току каријере по правилу на лошија места, често у хладно доба године („у недоба“). Тај облик прогањања „неподобних“ лекара узео је такве размере да је 1905. године Управни одбор Српског лекарског друштва „сходно својим Правилима да брине о материјалном и моралном положају лекарског staleжа у Србији, и његовом унапређењу“... „поводом последњег размештања“, ... „пошто се претходно потанко обавестио о свима узроцима, који су тај размештај изазвали“, ... „жали што су премештани поједини лекари у ово недоба, и без икакве своје кривице у службеној дужности, а што им је на надлежном месту изреком потврђено“, па поводом ове „немиле појаве“, изражава наду да ће је „позвани чиниоци што скорије отклонити, тим пре што је она задесила чланове једног од најинтелигентнијих staleжа у земљи – истакнутог самим позивом његовим на најтеже хумане дужности, и да ће се убудуће водити рачуна о сличним премештајима, која не диктује ни службена потреба, ни доказане кривице и небрижљивост у дужности“. Управни одбор је сматрао, „да би за испитивање лекарских кривица и небрижљивости у њиховој службеној дужности, требало претходно саслушати Главни Санитетски Савет, коме се преко Госп. Министра унутрашњих послова, према чл. 16. тач. 22. Закона о уређењу санитетске струке и о чувању народног здравља, упућују и тужбе противу лекара за њихове лекарске радње, да он са Санитетским одељењем да своје вештачко мишљење, кад то судови затраже, а и у опште Главни Санитетски Савет служи Господину Министру унутрашњих послова као саветодавно тело готово у свим питањима санитетске струке“. Још један од разлога за незадовољство лекара, за које је закон неосновано оптуживан било је и што више од 30 година плате лекарима нису повећаване, јер то није била материја која се до краја прописује законом.

Као резултат поменутих незадовољстава, бројни лекари су преко Српског лекарског друштва тражили, најпре **ревизију** постојећих, а после и **доношење потпуно нових санитетских закона**. Готови предлози нових санитетских закона које је Српско лекарско друштво израдило средином 1910. године упућени су и др Владану Ђорђевићу са молбом да о њима да своје мишљење. Своју анализу предлога нових санитетских закона,

Ђорђевић је дао у књизи *Министарство народног здравља* изда-тој крајем те године, у којој он није оспоравао потребу за дорадом постојећих санитарских закона, али је аргументовано побијао бројне замерке законима и аргументе предлагача за израду потпуно нових санитарских закона, тврдећи да за тешкоће у српском санитету и за незадовољавајући положај лекара нису криви санитарски закони из 1879. и 1881. године, већ управо обрнуто, њихово непримењивање („неизвршавање“). Због краткоће времена (40 дана колико му је дато), детаљно је проучио само предлог *Закона о айишекама* и на њега дао бројне примедбе и предлоге. За остале је дао само начелне примедбе. Управном одбору Српског лекарског друштва замерио је што није узео у разматрање предлог др Лазара Генчића за оснивање Министарства народног здравља, па је 3. септембра 1910. године он формулисао предлог да се у Србији установи Министарство народног здравља, тако што би се издвојила Санитетска одељења из Министарства војног и Министарства унутрашњих дела и са целокупним персоналом и свима заводима којима управљају и са свим партијама државног буџета, којим располажу, спојила у једно Министарство које би се ставило под управу Министра народног здравља, који би имао сва права и дужности државног Министра и члана Министарског савета. Он је направио и „скицу тог закона“.¹⁵⁹

Реализација предлога о оснивању засебног Министарства народног здравља морала је да сачека да прођу, не само два балканска рата, већ да српски народ преживи Велики рат.

Књига *Министарство народног здравља* из 1910. године